

100 års økonomisk vækst

Svend Aage Hansen

Økonomisk Institut, Københavns Universitet

Vækstempiriens udvikling

I festskriftet udsendt 1897 i anledning af Nationaløkonomisk Forenings 25 årige beståen pegede Will. Scharling på det stærke økonomiske opsving og de store sociale forandringer, som karakteriserede tiden i begyndelsen af 1870'erne, noget som i væsentlig grad bidrog til, at foreningen stiftedes.

Uden tvivl oplevede samtiden ligesom Scharling årene i begyndelsen af 70'erne som rummende en betydelig økonomisk udvikling og modernisering. Landbrugets voksende produktion og eksport, industrialiseringsopsvinget, arbejderbevægelsens fremkomst og den storslåede udbygning af trafikmidlerne kunne erkendes med det blotte øje. Til overflod registrerede også statistikken fremskridt på mange enkeltområder af samfundslivet, selv om den endnu langt fra formåede at give et sammenfattende udtryk for udviklingen i den økonomiske aktivitet. Økonomisk vækst forstået som et nogenlunde eksakt aggregeret statistisk begreb hørte en langt senere eftertid til.

Selv om der ikke er absolut enighed om definitionen af begrebet økonomisk vækst, er det dog den overvejende opfattelse, at det reale produktionsresultat pro persona er den mest pålidelige indikator for et samfunds økonomiske præstationer, og at en stigning i denne pro persona realindkomst betyder økonomisk vækst.

Økonomisk vækst som eksakt begreb forudsætter altså udvikling af den moderne nationalregnskabsstatistik, som netop tager sigte på en talmæssig aggregering af samfundets mangesidige økonomiske aktiviteter. I sin nyere udformning er denne statistiske teknik i realiteten ikke så forfærdelig meget ældre end et sted mellem 25-50 år.

Herhjemme blev de første tilløb til undersøgelse af den danske nationalindkomst foretaget af en af Det statistiske Departements embedsmænd, kontorchef H. N. Skade. Resultaterne af de pågældende undersøgelser fremkom 1928 i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* (Skade 1928).

Under krigen videreførtes arbejdet med udviklingen af disse beregninger af Viggo Kampmann i dennes tid som sekretær i Departementet (Kampmann 1942). Den første officielle publikation om emnet forelå i 1948 under titlen *Nationalproduktet og nationalindkomsten 1930-46*, Statistiske Meddelelser 4.129.5.

Nogenlunde samtidig begyndte den praktiske udnyttelse af nationalindkomsttallene. I 1947 oprettedes Det økonomiske Sekretariat, ledet af Viggo Kamp-

100 års økonomisk vækst

Svend Aage Hansen

Økonomisk Institut, Københavns Universitet

Vækstempiriens udvikling

I festskriftet udsendt 1897 i anledning af Nationaløkonomisk Forenings 25 årige beståen pegede Will. Scharling på det stærke økonomiske opsving og de store sociale forandringer, som karakteriserede tiden i begyndelsen af 1870'erne, noget som i væsentlig grad bidrog til, at foreningen stiftedes.

Uden tvivl oplevede samtiden ligesom Scharling årene i begyndelsen af 70'erne som rummende en betydelig økonomisk udvikling og modernisering. Landbrugets voksende produktion og eksport, industrialiseringsopsvinget, arbejderbevægelsens fremkomst og den storslåede udbygning af trafikmidlerne kunne erkendes med det blotte øje. Til overflod registrerede også statistikken fremskridt på mange enkeltområder af samfundslivet, selv om den endnu langt fra formåede at give et sammenfattende udtryk for udviklingen i den økonomiske aktivitet. Økonomisk vækst forstået som et nogenlunde eksakt aggregeret statistisk begreb hørte en langt senere eftertid til.

Selv om der ikke er absolut enighed om definitionen af begrebet økonomisk vækst, er det dog den overvejende opfattelse, at det reale produktionsresultat pro persona er den mest pålidelige indikator for et samfunds økonomiske præstationer, og at en stigning i denne pro persona realindkomst betyder økonomisk vækst.

Økonomisk vækst som eksakt begreb forudsætter altså udvikling af den moderne nationalregnskabsstatistik, som netop tager sigte på en talmæssig aggregering af samfundets mangesidige økonomiske aktiviteter. I sin nyere udformning er denne statistiske teknik i realiteten ikke så forfærdelig meget ældre end et sted mellem 25-50 år.

Herhjemme blev de første tilløb til undersøgelse af den danske nationalindkomst foretaget af en af Det statistiske Departements embedsmænd, kontorchef H. N. Skade. Resultaterne af de pågældende undersøgelser fremkom 1928 i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* (Skade 1928).

Under krigen videreførtes arbejdet med udviklingen af disse beregninger af Viggo Kampmann i dennes tid som sekretær i Departementet (Kampmann 1942). Den første officielle publikation om emnet forelå i 1948 under titlen *Nationalproduktet og nationalindkomsten 1930-46*, Statistiske Meddelelser 4.129.5.

Nogenlunde samtidig begyndte den praktiske udnyttelse af nationalindkomsttallene. I 1947 oprettedes Det økonomiske Sekretariat, ledet af Viggo Kamp-

mann. Herfra udsendtes året efter *Danmarks nationalbudget for året 1948*. Gennem dette og de to følgende års nationalbudgetter søgte man til brug for regeringens økonomiske beslutninger at danne sig et på grundlag af nationalregnskabet underbygget talmæssigt skøn over det kommende års forventede makroøkonomiske forløb.

Sekretariatets praktiske arbejde med tallene og de følgende års anvendelse i det internationale samarbejde, ikke mindst til brug ved OEEC's langtidsplanlægning, raffinerede og standardiserede metoderne for opstillingen af nationalregnskabet. Jævnside hermed vakte den opmærksomhed, som efterhånden rettedes mod vækstproblematikkens empiriske sider, f.eks. gennem Colin Clarks (1940) og Simon Kuznets' (1957) arbejder, interessen for at søge udarbejdet længere historiske tidsserier for nationalindkomsten. For Danmarks vedkommende søgtes dette tilgodeset gennem Bjerkes og Ussings *Studier over Danmarks nationalprodukt 1870-1950* (Bjerke og Ussing 1958). I relation til landbruget skete der yderligere en tilbageføring af tallene til 1835 i Einar Cohns studier til Privatbankens jubilæumsskrift (Cohn 1957).

Nationalindkomsten er et sammensat begreb, hvis beregning forudsætter anvendelse af et meget stort antal statistiske oplysninger, og der er derfor betydelige vanskeligheder forbundet med at opgøre disse størrelser tilbage i tiden, hvor flere og flere af de ønskelige oplysninger ikke direkte er til disposition. Disse vanskeligheder begrundes, at sådanne historiske opgørelser ikke er noget, der kan foretages én gang for alle, men må forbedres trin for trin, efterhånden som stadig mere nyt grundmateriale fremdrages.

Det talmateriale, som præsenteres i den følgende fremstilling, er baseret på nye beregninger, foretaget af forfatteren. Sammenlignet med Bjerkes og Ussings undersøgelser er disse nye beregninger på nogle områder mere detaljerede. Det gælder eksempelvis behandlingen af byerhvervene, hvor beregningerne er baseret på undersøgelser af de enkelte sektorer, såsom industri, håndværk, handel, transport, liberale erhverv, offentlige ydelser etc. Det gælder endvidere deflateringen af tallene til værdier i faste priser, som i konsekvens heraf har kunnet ske særskilt for hver enkelt sektor. Det gælder endelig tidsdimensionen, idet jeg trods den tiltagende usikkerhed har søgt at gå et halvt hundrede år tilbage forud for 1870.

Resultaterne af de pågældende nye beregninger vil i det følgende blive anvendt til at beskrive og forklare hovedtrækkene i de sidste 100 års økonomiske vækst. Derimod er kommentarer til grundmaterialet, redegørelser for beregningsproblemerne, vurderinger af tallenes sikkerhed og referencer til de i øvrigt forholdsvist begrænsede afvigelser mellem Bjerkes og Ussings og mine tal udeladt

i den følgende kortfattede behandling. Der skal i denne forbindelse henvises til min bog *Økonomisk vækst i Danmark*, hvoraf bind 1, omhandlende tiden 1720-1914, udkom 1972, og bind 2, der dels omhandler tiden 1914-70, dels indeholder det til grund liggende talmateriale tilligemed en redegørelse for dets tilblivelse, er planlagt til udsendelse i 1973.

Periodisering og væksttyper

De foretagne nationalindkomstberegninger gør det muligt at illustrere væksten tilbage til 1820 – omend med voksende usikkerhed, især for tiden forud for 1850. På basis af tallene kan man indledningsvis danne sig et almindeligt indtryk af den økonomiske vækst, vort samfund har gennemløbet i det sidste halvandet hundrede år. Tabel 1 angiver sådanne udtryk for produktionsforløbet, illustreret ved bruttofaktoriindkomsten pr. indbygger.

TABEL 1. *Udviklingen i bruttofaktoriindkomsten (BFI) pr. indbygger*

	BFI i løbende priser kr.	BFI i 1929- priser kr.	Pristal ^(a) 1929=100
1820	171	416	41
1830	160	435	37
1840	183	467	39
1850	221	578	38
1860	288	569	50
1870	373	655	57
1880	425	714	59
1890	443	826	54
1900	544	988	55
1910	702	1214	58
1914	882	1346	66
1920	2402	1307	184
1930	1611	1735	93
1939	2136	2017	106
1950	5062	2266	223
1960	8846	2948	300
1970	22697	4338	523

NOTE: ^(a) Bruttofaktoriindkomsten i løbende priser divideret med bruttofaktoriindkomsten i 1929-priser.

I den første talkolonne er bruttofaktoriindkomsten anført i løbende priser. Det betyder, at tallene udover den reale vækst afspejler de stedfundne prissvingninger. Denne talrække skulle give et tilnærmet udtryk for væksten i gennemsnitsindkomsterne. Det fremgår, at disse er femdoblet i tiden fra 1820 til 1. verdenskrig. Udregnet ved hjælp af den almindelige formel for rentes rente er der tale om en gennemsnitlig vækstrate for indkomsterne på 1,7 pct. i denne periode. Under indtryk af den følgende tids overvejende prisstigninger vokser indkomsterne herefter indtil 1970 med ca. 6 pct. p.a.

Hvor forskellig prisbevægelsen faktisk har artet sig før og efter 1914 fremgår direkte af de beregnede pristal, der viser, at priserne fra 1860 til 1914 gennemsnitlig kun er steget 60 pct., medens der herefter i tiden op til 1970 har været tale om en 6-7-dobling af prisniveauet.

Den omstændighed, at det er mængdebevægelser, man ønsker at måle, når det gælder den økonomiske vækst, begrundes imidlertid, at interessen i nok så høj grad knytter sig til bruttofaktoriindkomsten i faste priser således som anført i tabellens kolonne 2. Det billede, man herigennem får af den økonomiske ud-

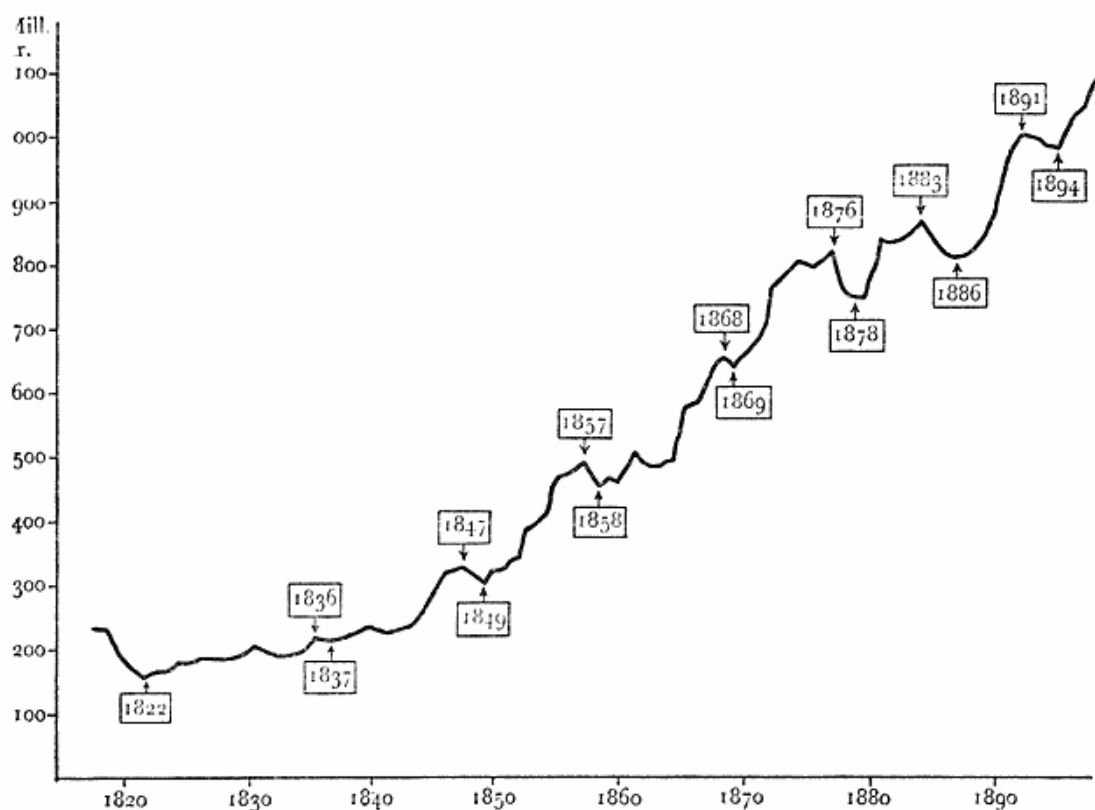

FIG 1. Bruttofaktorindkomsten i årets priser 1818-97 (mill. kr.)

TABEL 2. *Hovedtræk i den økonomiske vækst*

	BFI 1929-priser mill. kr.	BFI pr. indbygger 1929-priser kr.	Pristal ^(a) 1929 = 100	Total vækstrate pct. p.a.	Vækstrate pro persona	Prisstigning pct. p.a.	
1822	487	435	31				
				2,0	0,9	0,7	1822-1894
1894	1955	870	51				
				3,5	2,2	1,3	1894-1914
1914	3857	1346	66				
				0,7	-0,5	18,6	1914-1920
1920	4025 ^(b)	1307	184				
				3,0	2,2	-2,9	1920-1939
1939	7409	1947	106				
				1,2	0,1	7,9	1939-1947
1947	8129	1961	195				
				4,2	3,5	4,3	1947-1970
1970	21347	4338	523				

NOTER: (a) BFI i løbende priser divideret med BFI i 1929-priser. (b) Eksklusive Sønderjylland, inklusive denne landsdel er tallet 4206 mill. kr., d.v.s. 4,5 pct. højere.

vikling, viser først og fremmest en adskilligt mere afdæmpet udvikling. For tiden op til 1. verdenskrig er den årlige vækstrate 1,3 pct., men herefter fordobles den til 2,6 pct.

Disse tal er i første række illustrerende for de helt forskellige vækstbetingelser, som tiden før og efter 1914 frembød. Derimod danner 1870'erne, der af Scharling og også i øvrigt hyppigt er set fremhævet på grund af de store sociale og økonomiske forskydninger, perioden rummede, ikke i denne henseende noget oplagt skel.

Dette fremgår i øvrigt tydeligt af fig. 1, som viser udviklingen i bruttofaktordindkomsten år for år i tiden 1820-97. Det ses, at indkomstudviklingen ganske vist er kraftig mellem 1869 og 1876, men at tempoet i så henseende ikke afviger synderligt fra opsvingsperioderne i tiden før og efter, nemlig 1849-57, 1858-68 og 1886-91. Ved afgrænsning mellem forskellige faser eller typer af økonomisk vækst er det altså åbenbart ikke begyndelsen af 70'erne, opmærksomheden i

første omgang samler sig om. Hvis vi indledningsvis vil søge at inddele de 150 år, som beregningerne omfatter, i et antal delperioder med hver sit talmæssige særpræg, er det, som det i det følgende vil blive påvist, snarere midten af 90'erne end begyndelsen af 70'erne, der synes at danne et naturligt skel.

I tabel 2 er der foretaget en sådan grov kronologisk inddeling, hvor man foruden at lægge en grænse ved midten af 1890'erne har ladet de to verdenskrige danne skel. Gennem denne inddeling falder tidsrummet fra begyndelsen af 1820'erne til 1970 i 6 delperioder, der i flere henseender kan fremvise hver sit karakteristiske vækstmønster.

Selv om verdenskrigene må siges at danne vigtige skel i den økonomiske vækstproces, synes udviklingen i selve krigsårene at være mindre interessant fra et langtidssynspunkt. Vi skal i den foreliggende fremstilling nøjes med at notere, at de to verdenskrige begge har virket som midlertidige bremsere på væksten. Dette kommer bl.a. til udtryk ved, at bruttofaktoringkomsten i faste priser pr. indbygger et par år efter krigsperiodernes afslutning stort set lå på samme niveau som ved krigenes begyndelse.

De øvrige fire perioder adskiller sig allerede væsentligt fra hinanden ved betragtning af de enkle indikatorer for realvæksten, som findes anført i tabellen.

I perioden 1822-94 er udviklingen præget af en forholdsvis begrænset vækst. Regnet på den totale bruttofaktoringkomst er der tale om en gennemsnitlig stigning på 2 pct. p.a. Tages befolkningsudviklingen i betragtning, halveres stigningstakten til 0,9 pct. Hvad der endvidere er karakteristisk for denne periode, er dens overordentlig beskedne langsigtede prisforskydninger. Som helhed er der tale om en gennemsnitlig årlig prisstigning på kun 0,7 pct., en rate, der dog dækker over meget kraftige konjunkturrelle og sekulære svingninger. Denne væksttype, hvor konjunktursvingningerne slår tydeligt igennem, kunne man betegne som konjunkturbetinget vækst.

Tiden 1894-1914 betyder i flere henseender en acceleration i den økonomiske aktivitet i forhold til den foregående periode. Prisbevægelsen er nu dobbelt så kraftig, og det samme gælder den reale vækstrate. Det er endvidere karakteristisk, at væksten nu er kraftig nok til at udjævne de mere udprægede virkninger af konjunkturbevægelserne. Denne væksttype vil vi betegne som accelererende vækst.

I mellemkrigstiden 1920-39 faldt de gennemsnitlige vækstrater for perioden som helhed tilbage til niveauet før 90'ernes acceleration. Prisernes langtidsbevægelser er nedadgående, men udviklingen er kendetegnet af meget betydelige udsving fra år til år. Disse faldende og ustabile prisforhold stiller det økonomiske liv over for helt usædvanlige tilpasningskrav. Det er perioden med den tilpasningshæmmede vækst.

Efterkrigstiden viser igen et nyt vækstmonster. Den reale vækstrate når, regnet på bruttofaktoriindkomsten, pro persona op på 3,5 pct. og ligger hermed højere end i nogen anden periode i fortiden af tilsvarende længde. Samtidig er den gennemsnitlige årlige stigningstakt for priserne nået op over 4 pct., en inflationsstyrke, som bortset fra krigene ligeledes er noget hidtil ukendt. Perioden er fremfor alt præget af det offentliges positive regulering af væksten, som vi derfor vil betegne som styringsbetinget vækst.

I det følgende vil det blive forsøgt at karakterisere hver af disse væksttyper lidt nærmere og herunder pege på nogle af årsagerne til det varierende forløb.

Den konjunkturbetingede vækst 1822-94

De ret regelmæssigt forekommende konjunktursvingninger, som prægede det 19. århundredes økonomiske udvikling, afspejlede, efterhånden som samhandelen i løbet af århundredet voksede, stadig tydeligere den engelske konjunktur. Allerede i midten af 1840'erne var handelsforbindelsen mellem England og Danmark så intens, at paralleliteten i prisforløbet var så godt som fuldkommen.

På daværende tidspunkt var landbrugets importkvote nået op på 30 pct., hvad der betegnede en fordobling sammenlignet med situationen 20 år tidligere. Fremgangen i handelen med landbrugsvarer skyldtes i første række befolkningstilvæksten overalt i Vesteuropa samt arbejdskraftens bortvandring fra landbruget i de mest industrialiserede områder, herunder i særdeleshed England. Denne differentieringsproces gav basis for udbygning af et europæisk marked for landbrugsprodukter.

Datidens primitive trafiksystem satte imidlertid sine snævre grænser for, hvor stærkt afsætningen kunne udvides. Yderligere stigning i landbrugets eksportkvote måtte afvente udbygningen af jernbanenettet og dampskibslinjerne i 60'erne og 70'erne. Men herefter mere end fordobledes eksportkvoten på ny, således at den i årene umiddelbart før verdenskrigen lå helt oppe på 70 pct.

Typisk nok for et mindre udviklet land bestod eksporten til at begynde med af et enkelt dominerende primærprodukt, kornet. Kornsalgsperiodens ensidighed i udenrigshandelen kulminerede i 1850'erne, da to tredjedele af landbrugseksporten bestod af korn. Den uelastiske efterspørgsel efter kornet resulterede på kort sigt i meget svingende eksportindtægter, men som følge af den stadig voksende europæiske efterspørgsel var prisniveauet på langt sigt så stærkt stigende, at landbrugets afsætningspriser inden 1860 lå godt 50 pct. over 1835-niveauet.

Da priserne på industriprodukter og kolonialvarer i samme periode snarest var nedadgående, medførte prisstigningen på kornet og de øvrige landbrugs-

FIG. 2. Nettoinvesteringer i pct. af bruttofaktorindkomsten 1835-85

produkter en forbedring af bytteforholdet over for udlandet på nærved en tredjedel. Forbedringen var så omfattende og langvarig, at den savner sidestykke i vor senere økonomiske udvikling.

For væksten var det af strategisk betydning, at denne forbedring indtraf på et tidspunkt, da indkomsterne i landbruget var så små, at de i sig selv kun gav plads for en yderst ringe investeringsaktivitet. I denne situation måtte det indkomsttilskud, som de bedre priser forærede landbruget, virke ganske stimulerende på investeringerne, jfr. fig. 2, og dermed på væksten. På det udviklingstrin, landet befandt sig på, oversteg kapitaludbuddet endog til at begynde med, hvad der kunne absorberes af kapital. Markedsrenten holdt sig i 1840'erne og størstedelen af 1850'erne under 4 pct., og et mindre, løbende overskud på betalingsbalancen kunne opretholdes trods det betydelig omfang, ekspansionen efterhånden havde taget.

Kornsalgssperiodens enstrengede økonomi begyndte allerede i 50'erne og 60'erne at differentieres gennem landbrugsproduktionens gradvise omlægning til husdyravl. Denne strukturforskydning var i sin oprindelse først og fremmest teknisk begrundet i ønsket om en effektivisering af planteproduktionen gennem større tilførsler af naturgødning, idet kunstgødning endnu savnedes og de staldgødningsmængder, man rådede over, så længe tyngdepunktet så afgjort lagdes i salgsproduktionen af korn, endnu var for små.

De nævnte tendenser til at udvide husdyrholdet på basis af en større hjemlig foderproduktion, som kan spores fra 50'erne, var, så vidt det kan skønnes, i overvejende grad begrænset til det store landbrug, hvortil såvel intelligens som kapital i disse år søgte hen, opmuntret af de gode konjunkturer. Derimod hindrede knaphed på kapital, mangelen på teknisk viden vedrørende driftsforholdene samt utilstrækkelige uddannelsesmæssige forudsætninger endnu størsteparten af bønderne i at tage de mest produktive driftsformer i brug.

Fra midten af 70'erne, da kornpriserne begyndte at falde som følge af de større oversøiske tilførsler, medens priserne på animalier holdt sig bedre, stimuleredes den igangværende landbrugsomlægning yderligere af prisrelationerne. Herunder bredte omlægningen sig også til de mindre landbrug, der nu var mere modtagelige for innovationerne takket være den kundskabsspredning, der var sket fra de nyoprettede folkehøjskoler og landbrugsskoler. Resultatet blev, at eksporten af husdyrprodukter, som i 1850'erne kun udgjorde godt 20 pct. af den samlede udførsel af landbrugsvarer, i begyndelsen af 90'erne nåede op på 85 pct.

Landbruget er en af de sektorer, hvor investeringernes produktivitet er størst. Endnu i denne periode opnås erhvervets produktionsfremgang på basis af forholdsvis beskedne investeringer. Opbygningen af andelsbevægelsens produktionsapparat var ikke synderlig kapitalkrævende (Buch 1960), og udvidelsen af den animalske produktion skete i første omgang på basis af en øget tilførsel af rå- og hjælpestoffer, medens de egentlige investeringer, bortset fra besætningsforøgelse, endnu kunne holdes inden for begrænsede rammer.

Derimod trak landbrugsudviklingen en række mere omfattende sekundære investeringer med sig. Væksten i erhvervets markedsorienterede sektorer forudsatte en udbygning af jernbanerne og skibsfarten, som fra 1860'erne lagde beslag på betydelige kapitaler. I 1860'erne udgjorde jernbaneanlæggene en meget væsentlig del, for adskillige år op mod en tredjedel af de samlede nettoinvesteringer, jfr. fig. 2. Et tillæg til investeringerne af denne størrelsesorden har utvivlsomt bidraget ganske stærkt til direkte at stimulere den økonomiske vækst.

Den stærke forøgelse af investeringerne efter midten af århundredet må i øvrigt ses på baggrund af de mange innovationer på kreditmarkedet, som kendetegnede perioden. Fra midten af 40'erne til udgangen af 50'erne var faktisk alle de vigtigste institutionstyper, som endnu i dag præger det danske kreditmarked, introduceret. I de to følgende årtier skete der en støt udvikling, hvorunder mange nye pengeinstitutter grundlagdes, og indlånskapitalen voksede stærkt. Medens det i 40'erne endnu var sådan, at de 70-75 pct. af investeringsbehovet dækkedes gennem selvfinansiering eller kreditgivning mand og mand imellem, formidlede pengeinstitutterne allerede i 70'erne omtrent halvdelen af udlæggene til investe-

ring (Eskesen 1971). Disse kreditmæssige faciliteter var ikke mindst afgørende for, at der i løbet af perioden – på et tidspunkt, hvor den danske industri i det store og hele endnu ikke var kommet ud over det håndværksmæssige stade – udviklede sig en moderne kommerciel sektor, som bl.a. formidlede og stimulerede markedsføringen af landbrugets nye salgsvare.

Tilvejebringelsen af den voksende mængde investeringsmidler skete fra 1870'erne til en vis grad gennem forbrug af de udenlandske aktiver, som var opsamlet gennem kornsalgsperioden. Bortset fra denne periodes løbende overskud drejede det sig om et par virkelig betydelige udenlandske aktiver, som erhvervedes i løbet af 50'erne og 60'erne, nemlig i 1857, 63,3 mill. kr. som kompensation for afviklingen af Øresundstolden og 45,6 mill. kr., som ved Wienerfreden i 1864 erlagdes af Tyskland som erstatning for Danmarks overtagelse af hertugdømmernes andel af monarkiets tidligere fælles statsgæld. Situationen var altså i realiteten den, at Danmark stabiliserede sin kapitalstatus over for udlandet gennem nødvendigheden af likvidering af et par af sine tidligere politiske magtpositioner. Herigennem var landet i begyndelsen af 70'erne blevet et kreditorland, som disponerede over nærværd 200 mill. kr. i udenlandske tilgodehavender – omkring 1890 var disse udenlandske fordringer opbrugt.

Denne delvis udenlandske finansiering af investeringerne under landbrugsomlægningen og trafikudbygningen tillod en hurtigere udvidelse af forbruget samtidig med ekspansionen, end det ville have været tilfældet ved finansiering fuldtud gennem indenlandsk opsparing. Det betød også, at periodens sociale problemer blev lettere at løse.

Blandt tidens mange vækstbefordrende faktorer var den liberalisering, som omkring midten af århundredet skete på overordentlig mange felter, et af de mest afgørende træk. Heriblandt var det vigtigste utvivlsomt Englands afvikling af sine agrare todsatser i løbet af 1840'erne, hvorigennem der åbnedes adgang til et hurtigt voksende fødevaremarked. For en hensigtsmæssig allokering af produktionsfaktorerne var den mangesidige interne restriktionsafvikling også betydningsfuld. Etablering af frihandelsområdet mellem kongeriget og hertugdømmene i 1838, afskaffelse af portkonsumtionen i 1850, Øresundstolden i 1857 og næringsfrihedens indførelse samme år var i denne henseende skelsættende begivenheder. Det samme gjaldt statsmagtens anerkendelse af friheden til at oprette pengeinstitutter, der gav fri bane for en udvikling, som øgede og lettede kreditforsyningen.

Danmarks ret ensidige erhvervsstruktur som et overvejende landbrugsland med et enkelt større afsætningsmarked præger som nævnt denne periodes vækstmønster ganske stærkt. De internationale konjunktursvingninger afspejles, som

vist i fig. 1, klart i bruttofaktorindkomsten. Vækstens konjunkturafhængighed illustreres i øvrigt ved den omstændighed, at de gennemsnitlige vækstrater i denne periode varierer tydeligt, alt efter om man vælger at måle udviklingen mellem høj- eller lavkonjunkturpunkterne, jfr. tabel 3.

TABEL 3. *Vækstforløbet i tiden 1818-94 (pct. p.a.)*

	Vækstrater mellem høj- konjunkturår			Prisstigning	Vækstrater mellem lav- konjunkturår			
	totale	pro persona			totale	pro persona	Prisstigning	
1818-36	1,4	0,5	-1,6		1,1	0,3	2,1	1822-37
1836-47	2,1	1,2	1,5		2,2	1,3	0,2	1837-49
1847-57	2,2	1,0	2,0		1,7	0,5	3,2	1849-58
1857-68	1,8	0,7	0,8		2,4	1,3	0,8	1858-69
1868-76	2,7	1,7	0,4		1,9	0,9	0,0	1869-78
1876-91	2,2	1,2	-0,9		2,4	1,5	-0,7	1878-94
1818-91	2,0	0,9	0,8		2,0	0,9	0,7	1822-94

Udover at der er tale om væsentligt lavere vækstrater i tiden indtil midten af 30'erne, er det i øvrigt vanskeligt at påpege nogen særlig tydelig langtidstendens i vækstraternes højde. De totale vækstrater er forud for 1835 beliggende i intervallet 1,1-1,4 pct., og regnet pro persona er der kun tale om en årlig stigning på 0,3-0,5 pct. I den følgende del af perioden øges vækststyrken herefter til et niveau beliggende omkring 2 pct. p.a. for den totale vækstrate og som nævnt uden påviselige opadgående langtidstendenser.

Trods det ret beskedne væksttempo sker der dog gennem den lange periode væsentlige ændringer i landets erhvervsstruktur. Landbruget, som omkring 1820 tilvejebragte omtrent to tredjedele af den samlede bruttofaktorindkomst, er ved midten af 1890'erne reduceret til kun at udgøre en enkelt tredjedel. Nedgangen er udtryk for den erhvervsmæssige differentieringsproces, som væksten igangsatte.

Først og fremmest var handelserhvervet, der via udenrigshandelen formidlede den stadig voksende arbejdsdeling mellem dansk landbrug og engelsk industri, under fortsat ekspansion og differentiering. Pengeforretninger, rederivirksomhed og særlige handelsaktiviteter udspecialiseredes, og som helhed voksede denne sektor, som ved periodens begyndelse kun bidrog med 5 pct. af brutto-

faktorindkomsten, til at udgøre en så betydelig andel som 18 pct. ved midten af 90'erne, jfr. tabel 4.

Derimod var udviklingen inden for håndværk og industri langsommere. Industriens ekspansion var hovedsagelig begrænset til konjunkturopsvingene i midten af 1850'erne og i begyndelsen af 1870'erne. Fra 1855 til 1890 voksede industrien kun fra knap 4 til at udgøre godt 6 pct. af bruttofaktorindkomsten.

TABEL 4. *Strukturforskydninger i tiden 1818-94 (BFI, løbende priser)*

	1818	1836	1857	1876	1894
	mill. kr.	mill. kr.	mill. kr.	mill. kr.	mill. kr.
Landbrug m.v.	143	114	246	377	332
Håndværk }	26	37	68	93	126
Industri }			20	41	74
Bygge- og anlægsvirk.	7	6	23	29	30
Handel m.v.	11	16	44	107	179
Transport m.v.	4	4	13	34	52
Øvrige erhverv	39	40	78	151	198
I alt	230	217	492	832	991
	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
Jordbrug m.v.	62	53	50	45	34
Håndværk }	11	17	14	11	13
Industri }			4	5	7
Bygge- og anlægsvirk.	3	3	4	4	3
Handel m.v.	5	1	9	13	18
Transport m.v.	2	2	3	4	5
Øvrige erhverv	17	18	16	18	20
I alt	100	100	100	100	100

Disse udviklingstræk er i og for sig egnede til at støtte Axel Nielsens opfattelse, at den danske industrialisering er sket i form af en forholdsvis jævn og langvarig evolutionsproces (Nielsen 1944). Der synes i alt fald ikke at være grundlag for at tidsfæste noget egentligt industrielt gennembrud hverken til 1850'erne eller 1870'erne, perioder, som man i denne henseende hidtil har været tilbøjelig til at fremhæve (Willerslev 1952). Dertil er industrisektorens betydning for beskeden, bidragende med kun 4-6 pct. af hele landets bruttofaktorindkomst. Det turde være klart, at en industriudvikling, foregående inden for så

snævre rammer, ikke på nogen måde har kunnet præge det danske samfunds udvikling.

Den accelererende vækst 1894-1914

Midten af 1890'erne blev skelsættende såvel for landbruget som for industrien. Indtil da havde den ugunstige prisudvikling under depressionen efter 1875 holdt nettoinvesteringerne nede på 4-5 pct. af bruttofaktorindkomsten. Men fra dette tidspunkt, jfr. fig. 3, begyndte en overordentlig gennemgribende investerings- og moderniseringsproces, hvorunder nettoinvesteringerne først i byerhvervene, dernæst i landbruget tager et spring op til det niveau omkring 10 pct., som Rostow er tilbøjelig til at betragte som en god indikation for, at et samfund har nået take-off stadiet (Rostow 1963).

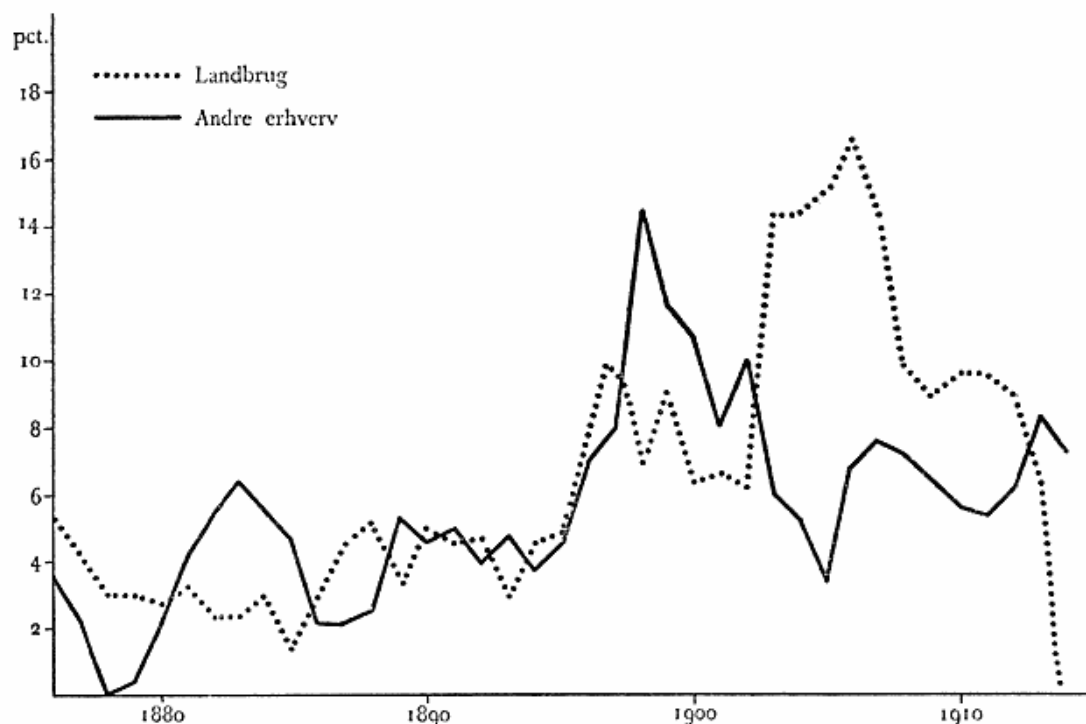

FIG. 3. Nettoinvesteringer i pct. af bruttofaktorindkomsten 1876-1914

I byerhvervene hang den voksende investeringsefterspørgsel sammen med det internationale konjunkturopsving, som dels bidrog til at føre industrien ind i en vækstperiode og dels øgede skibstonnagen. Hertil kom en række omfattende investeringer, affødt af statens beslutning om udbygningen af det sekundære banenet.

I landbruget dækkede investeringsbølgen over stærkt voksende udlæg til såvel bygnings- og maskininvesteringer som besætningsforøgelser.

For den fortrinsvis hjemmemarkedsorienterede og forbrugsbetonede danske industri havde prisfaldet for fødevarerne siden 1875 skabt plads for udvidelse af afsætningen. Hertil føjedes nu efterspørgselen fra periodens stigende pengelønninger og fra landbrugets investeringer.

Dette bidrog til at føre dansk industri ind i en vækstperiode, som i tiåret før 1904 kunne opvise en gennemsnitlig årlig stigningstakt på over 7 pct. Herigennem vokser industriens betydning for den nationale økonomi fra godt 6 pct. til at udgøre en så væsentlig andel af bruttofaktorindkomsten som 11 pct. umiddelbart før 1. verdenskrig. Der er med andre ord tale om en så omfattende ekspansion, nærvæd en fordobling af erhvervets betydning, at det vist er berettiget at tale om et egentligt industrielt gennembrud (Hansen 1970).

Det er således karakteristisk, at industrialiseringen i 90'erne udfoldede sig over mange nye områder. Geografisk var fremgangen stærkest i provinsen, specielt i Jylland, og svagere inden for hovedstadens traditionelle industriområde. Dernæst var der tale om en udpræget teknisk innovation ledsaget af en skærpet konkurrence, der førte til nye markedsdannelse, ved at de mindste virksomheder enten gled ud eller sammensluttedes med større. På mange områder afløstes frikonkurrencemarkedet herigennem af markedsformer domineret af få producenter.

Udover de tekniske og markeds-mæssige nydannelser var 90'ernes industrielle ekspansion ledsaget af en øget varedifferentiering, hvorunder mange nytilkomne industrier var den drivende kraft i ekspansionen. Blandt sådanne områder domineret af helt nye eller forbedrede varer kan man pege på margarineindustrien, cementfabrikationen, svovlsyrefremstillingen, kabel- og trådfabrikationen, telefonindustrien og cykelfabrikationen. En tilsvarende stærk fremgang kan iagttages på felter, hvor en ny eller forbedret teknik fører til, at produktionen omlægges til industrielle former, således som det f.eks. skete med brødfabrikationen, sodafremstillingen og skotøjsfabrikationen.

For landbruget var det først og fremmest den almindelige prisstigning fra 90'ernes midte, som dannede grundlag for væksten. Herudover begunstigedes erhvervet imidlertid ganske stærkt, efter at landbruget efter 1894-forliget og navnlig efter systemskiftet i 1901 havde vundet større politisk indflydelse. Fra 1899 subsidieredes oprettelsen af nye husmandsbrug gennem statslån, og endnu stærkere understregedes denne nye jordpolitiske linje, da der fra den i 1904 oprettede statslånefond ydedes udlån til udstykning af større landejendomme. Allerede inden krigen var der oprettet 7-8000 nye statsbrug.

Samtidig lettede en række andre begunstigelser fra statens side vilkårene

for landbruget. Skattereformen og tiendeaflosningen i 1903 betød en omfordeling af byrderne til fordel for landbruget. Gennem en række kreditpolitiske begunstigelser tilsigtedes det desuden at fremme landbrugets investeringer. Først lettedes adgangen til at optage tillægslån i kreditforningerne, dernæst overførtes kreditforeningsprincippet på 2. prioriteterne gennem etablering af hypotekforeninger. Ved siden af disse lovgivningsinitiativer virkede det offentlige for at billiggøre pengene gennem kapitalimport, f.eks. ved oprettelse af Kongeriget Danmarks Hypotekbank med det direkte sigte at organisere en offentlig eksport af obligationer.

Alle disse direkte såvel som indirekte begunstigelser af landbruget havde utvivlsomt en positiv effekt på væksten ved at stimulere erhvervets investeringsaktivitet. Fra midten af 90'erne tager landbrugsinvesteringerne, som det vil fremgå af fig. 3, et betydeligt opsving. Allerede før århundredskiftet når nettoinvesteringerne et niveau på 7-10 pct. af bruttofaktorindkomsten, hvorefter de i årene 1903-07 i endnu et spring når op på 14-15 pct. Dette femår betegner efter alt at dømme et usædvanligt højdepunkt i landbrugets effektiviseringsproces.

Industrialiseringen i forbindelse med en kraftig udenlandsk efterspørgsel efter landbrugsprodukter, som i tiden fra 1894 til 1914 øger landbrugets eksportkvote fra 50 til 70 pct. af hele produktionen, forklarer, at væksttempoet generelt øges, ikke blot i forhold til tiden forud, men også i løbet af selve perioden, hvis sidste femår udviser totale vækstrater i niveauet 3,5-4,0 pct. p.a. og stignings-takter pro persona på omtrent 2,5 pct., jfr. tabel 5.

TABEL 5. *Vækstforløbet i perioderne 1894-1914, 1920-39 og 1947-70*

	Totale vækstrater pct. p.a.	Vækstrater pro persona pct. p.a.	Pris- stigning pct. p.a.
1894-1908	3,4	2,1	0,8
1908-1914	3,7	2,4	2,4
1920-1925	2,8	1,6	-8,3
1925-1931	4,2	3,5	-6,5
1931-1939	2,3	1,4	2,8
1947-1950	5,0	4,0	4,6
1950-1957	2,7	2,0	3,7
1957-1970	5,0	4,2	4,7

Det er i øvrigt karakteristisk for denne periodes selvforstærkende eller accelererende vækst, at vækststyrken nu er kraftig nok til at overskygge virkningerne af periodens konjunkturtilbageslag på den samlede økonomiske aktivitet. Bank- og byggekrisen i 1907 giver sig således ikke udslag i nogen egentlig nedgang, men kun i en bremsning af væksten, idet nedgangen kunne isoleres til de nærmest berørte erhverv, dvs. bygge- og anlægsvirksomheden samt pengeinstitutterne.

Periodens kraftige vækst gav sig, som det vil fremgå af tabel 5, udslag i en ret markant prisstigning, nemlig på ca. 2,5 pct. p.a. i løbet af de sidste år før krigen. På baggrund af tidligere erfaringer var en prisstigning af et sådant omfang noget helt usædvanligt og må i sig selv have haft en betydelig stimulerende effekt på aktiviteten.

Betydelige dele af periodens omfattende modernisering af det danske produktionsapparat foregik stadig på basis af import af udenlandsk kapital. Den danske kapitalstatus over for udlandet, som ved begyndelsen af 90'erne viste balance mellem tilgodehavende og gæld, var før 1. verdenskrig ændret til en nettogæld på nærværd 1 milliard kr. Herigennem havde godt en tredjedel af periodens nettoinvesteringer kunnet finansieres.

En voksende del af den udenlandske kapital tilvejebragtes gennem eksport af obligationer, hvad der i denne periode lettedes af de perfekt fungerende internationale kapitalmarkeder, der på sin side havde den internationale guldfodsmekanismerne stabile valutaforhold som forudsætning.

Tilpasningshæmmet vækst 1920-39

Mellemløstiden var præget af langt større økonomiske tilpasningsproblemer, end man hidtil havde kendt. Statssamfund, som tidligere dannede økonomiske enheder, blev gennemtrukket af nye grænser. Internationalt var priserne steget meget i forhold til førkrigstiden, men inflationsgraden varierede stærkt mellem de enkelte lande samt fra vare til vare. På valutaområdet herskede frie markedsvilkår, og der blev i realiteten tale om meget betydelige korttidssvingninger i kursene efter suspension af guldfoden i 1914. Både på pris-, løn- og valutaområdet skete der her i landet i første halvdel af 20'erne store forskydninger, inden pariferingen af kronen i slutningen af 1925 var en kendsgerning. Kurven over bruttofaktoriindkomsten i årets priser i fig. 4 illustrerer, hvilke voldsomme variationer datidens erhvervsliv måtte indstille sig på.

Forskydninger af et sådant omfang undgik ikke at sætte dybe spor i beskæftigelsen. Svingninger i de arbejdsløshedsforsikredes beskæftigelsesomfang på 5-10 pct. fra år til år var ikke usædvanligt, og som det vil fremgå af fig. 5, skete variationerne nogenlunde i takt med bruttofaktoriindkomsten i årets priser. Målt

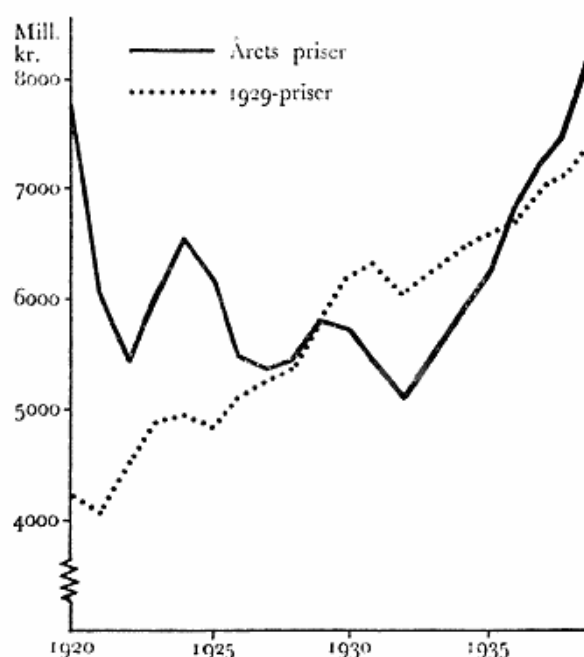

FIG. 4. Bruttofaktorindkomsten 1920-39 (mill. kr.)

i faste priser viste den økonomiske aktivitet et mere jævnt forløb. Disse relationer tyder på, at erhvervslivet typisk har reageret på nedgang i bruttoindtjeningen som følge af prisfaldene ved at ty til personalereduktioner suppleret med effektiviseringsforanstaltninger, således at produktionsomfanget uanset afskedigelserne har kunnet opretholdes eller udvides. Rationalisering var slagordet i denne periode. Industri og håndværk kom til at råde over maskiner med dobbelt så mange hestekræfter som før. På langt sigt voksede antallet af arbejdere ganske vist også, men ikke nær så stærkt.

De vekslende økonomiske vilkår satte navnlig præg på vækstforløbet i første halvdel af 20'erne, der var synligt hæmmet sammenlignet med den fremgang, man havde kendt de sidste år før krigen. De totale vækstrater lå ikke højere end på 2,8 pct., et niveau, man skal helt tilbage til begyndelsen af 1890'erne for at finde tilsvarende lavt.

I tiden 1925-31 var tilpasningsbehovet mindre omfattende. Dog forudsatte den omstændighed, at kronen efter pariferingen var en overvurderet valuta, at deflationsprocessen førtes videre med endnu et betragteligt prisfald til følge. En sådan økonomisk politik skulle normalt svække beskæftigelsen og dermed væksten. I den foreliggende situation afbødede det imidlertid vanskelighederne, at også vor største handelspartner, England, arbejdede med en overvurderet valuta.

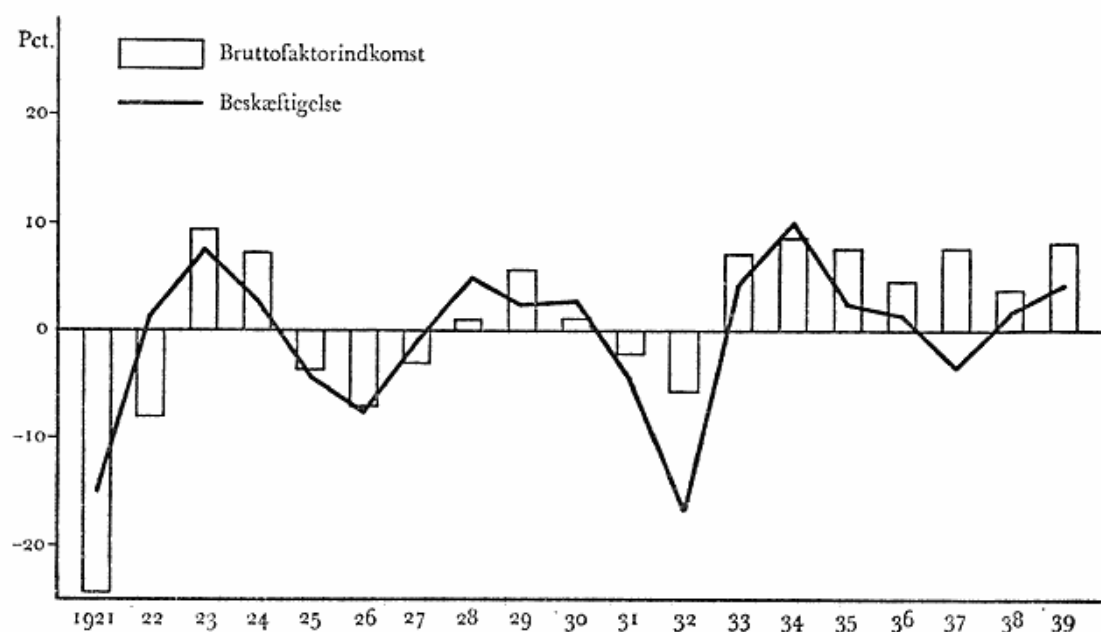

FIG. 5. Årlige vækstrater for bruttofaktorindkomsten i løbende priser samt beskæftigelsen 1921-39

På baggrund heraf foregik tilpasningsprocessen ret smertefrit, og den økonomiske vækst blev ikke så ringe endda.

De gode økonomiske vilkår, som prægede tiden efter de egentlige deflationsår 1925-26, varede ved helt frem til 1931 trods verdenskrisens udbrud i 1929, idet såvel landbruget som industrien nød godt af den bytteforholdsforbedring, som det internationale råvareprisfald havde skabt. Selv om vilkårene varierede en del fra år til år og arbejdsløsheden til stadighed var beliggende i niveauet 15-20 pct., lykkedes det perioden igennem at holde et tilfredsstillende væksttempo med totale rater beliggende omkring 4 pct. p.a.

Til trods for at prisfaldet for landbrugsprodukterne var særlig dybtgående, blev landbruget den ledende sektor i 20'ernes vækst. Erhvervet var stadig begunstiget af statslig omsorg, som bl.a. medførte oprettelse af 10.000 nye husmandsbrug, og nød desuden godt af det vedvarende internationale prisfald på foderstoffer. Dernæst havde banksammenbruddene, som virkede forkalkende på byerhvervene, snarest en gavnlig indflydelse på landbrugets finansieringsforhold ved at flytte indlånsmidlerne over i de mere landbrugsorienterede sparekasser. Under disse omstændigheder kunne landbrugets investeringer stadig holde sig på et højere niveau end i de mere udpræget deflationsramte byerhverv, jfr. fig. 6. I slutningen af 20'erne og begyndelsen af 30'erne nåede investeringsomfanget endog op på samme usædvanligt høje niveau som under førkrigstidens

moderniseringsperiode. Det bevirkede, at erhvervets reale fremgang 20'erne igennem kunne opvise så imponerende høje vækstrater som omkring 6 pct. Endnu i 1930 beskæftigede landbruget en tredjedel af befolkningen, fremstillede en fjerdedel af faktorindkomsten og præsterede fire femtedele af den samlede eksport.

FIG. 6. Nettoinvesteringer i pct. af bruttofaktorindkomsten 1910-39

Industrien mødte langt større vanskeligheder med tilpasningen efter 1. verdenskrig, og erhvervets reale vækst nåede i løbet af 20'erne ikke højere end godt 2 pct. p.a. Til gengæld klarede de håndværksprægede, mindre bedrifter sig noget bedre. Et karakteristisk træk i 20'ernes vækst er endvidere den stærkere placering, som bygge- og anlægsvirksomheden opnår. Aktivitetsforøgelsen inden for denne sektor skyldtes dels et begyndende opsving i vejanlæggene, fremkaldt af den voksende automobilisme, dels en vækst i boligbyggeriet, fremhjulpet af statslige stimuleringsforsøg efter krigstidens neddæmpede byggeaktivitet. I øvrigt var boligbyggeriet endnu et af de få områder, bortset fra landbruget, hvor staten fraveg den almindelige målsætning om at vende tilbage til førkrigstidens liberale ikke-interventionspolitik.

Efter 1931 giver verdenskrisen anledning til en væsentlig neddæmpning af

væksten, der med rater beliggende omkring 2-3 pct. i realiteten ikke er højere end i 1800-tallets førindustrielle periode. Navnlig ramtes landbruget af tidens afspærringspolitik, og efter et voldsomt fald i nettoinvesteringerne under den værste kriseperiode nåede disse aldrig på ny 20'ernes niveau.

Den vigtigste strukturforskydning i denne periode er i øvrigt industriens stærkere placering, der oven i købet hævdes, uden at håndværket, således som det ellers hyppigst er tilfældet, falder tilbage. I gennemsnit kan industrien i 30'erne udvise så høje gennemsnitlige vækstrater som 4-5 pct., et niveau, der nogenlunde svarede til situationen i årene op mod 1. verdenskrig. Denne udvikling må ses i relation til den importregulering, som indførtes med Valutacentralens oprettelse i 1932. Herigennem førtes en politik, som på den ene side sikrede industriens råvaretilgang og på den anden side reservede den hjemmemarkedets afsætning. Denne politik anlagdes dog ikke uden forbehold. Man regnede ikke med, at væksten ville fortsætte, hvis restriktionerne bortfaldt, og de importregulerende myndigheder var derfor tilbageholdende med bevillinger til nyinvesteringer for ikke at komme til at binde midler i virksomheder, der kun kunne eksistere i kraft af beskyttelsen. Trods denne afventende holdning blev resultatet dog som nævnt en stærkt øget aktivitet, hvorigennem erhvervet dels varigt sikrede sig en større andel af hjemmemarkedets forbrug, dels blev i stand til at øge sin eksport. Denne var ved udbruddet af 2. verdenskrig steget til 22 pct. af landets samlede udførsel mod 16 pct. i 1931 og kun 8 pct. i 1914.

Bortset fra nogle år i slutningen af 20'erne og begyndelsen af 30'erne var væksten i mellemkrigstiden generelt set tilpasningshæmmet. I størstedelen af perioden var aktiviteten påvirket af et vigende prisniveau og udviklingen karakteriseret af beskæftigelsesvilkår, der med sine 15-25 pct.'s arbejdsløshed var ensbetydende med en helt utilfredsstillende udnyttelse af de menneskelige ressourcer.

I den økonomiske politik var man på vej til at forlade liberalismen, som endnu i 20'erne uanset partifarve udgjorde de fleste politikeres idégrundlag. Hvor vanskelighederne under krisen meldte sig, intervenerede staten med påbud og forbud, reguleringer og tilskudsordninger. Kanslergadeforliget i 1933 befæstede reguleringslinjen. Normalt blev hensynet til valutaforholdene under reguleringerne prioriteret højere end beskæftigelsessynspunktet (Philip 1939). Nødvendigheden heraf understregedes af guldmøntfodens sammenbrud i 1931, der ramte det internationale kreditmarked og hermed standsede den kapitaltilførsel, som Danmark normalt havde støttet sig til under bestræbelserne på at skabe balance i sine udenlandske betalinger.

Den styringsbetingede vækst 1947-70

Det karakteristiske for efterkrigstidens økonomiske udvikling har været efterspørgselens høje niveau og dens vedvarende ekspansion. I sin oprindelse var efterspørgselspresset en spontan eftervirkning af krigen, men fortsættelsen i mere end en snes år må først og fremmest tilskrives en mere målbevidst regulering af den økonomiske aktivitet fra det offentliges side, specielt gennem anvendelse af finanspolitiske midler. Det gælder såvel på det nationale plan som internationalt.

Et hovedproblem, de europæiske lande måtte tage stilling til efter krigen, var, i hvilket omfang man ønskede elementer af tredivernes reguleringssystem og krigstidens økonomiske planlægning bevaret. Her i landet valgte man en styringsform, hvis liberale islæt fandt udtryk i kravet om, at den økonomiske politik fremfor at bygge på fysiske restriktioner eller økonomisk planlægning skulle føres ved hjælp af generelle penge- og finanspolitiske midler, medens det økonomiske liv i øvrigt så vidt muligt blev overladt til kræfternes frie spil.

Overalt i verden har der med udgangspunkt i efterspørgselspresset været tale om betydelige og praktisk taget uafbrudte prisstigninger. For Danmarks vedkommende har den gennemsnitlige, årlige prisopgang i efterkrigstiden beløbet sig til godt 4 pct. Spændvidden mellem det reale forløb og udviklingen, målt i årets priser, er under disse omstændigheder blevet stor, således som det tydeligt vil fremgå af tabel 5. Priserne har med andre ord opført sig helt anderledes end svarende til erfaringerne i mellemkrigstiden og i perioden forud for 1914, da der under påvirkning af konjunkturerne skete udsving i begge retninger. Prisstigningstendenserne, der altså er et overordentlig karakteristisk træk ved efterkrigsøkonomien, må i øvrigt ikke blot ses som en direkte virkning af efterspørgselspresset, men som selvstændige ytringer af de institutionelle og psykologiske betingelser, hvorunder den økonomiske aktivitet har udfoldet sig (Hoffmeyer 1960).

Efterkrigstidens høje og nogenlunde stabile efterspørgsel har indvirket overordentlig gunstigt på investeringsforløbet og hermed på produktivitet og vækst. En af de væsentligste former for usikkerhed, som er blevet reduceret i efterkrigstiden, er den, der knytter sig til eksportefterspørgselen. Risikoen ved at investere i eksportproduktion var betydelig i mellemkrigstiden, da brugen af importkontrol, gengældelsestold og valutakursændringer hørte til dagens orden.

Efterkrigstidens ideer om markedsintegration og de fordele, dette kan indebære, har imidlertid været stærkt medvirkende til at fremme den nedbrydning af toldskrannerne og fjernelse af hindringer for kapitalbevægelserne, der er sket, og som har skabt næsten tilsvarende gunstige muligheder for den internationale arbejdsdeling som før 1914. Som resultat af denne nedbrydning af handels-

barriererne er eksportmarkederne – bortset fra landbrugsvarerne, hvor protektionismen har været fremherskende – ofte udvidet hurtigere end hjemmemarkederne.

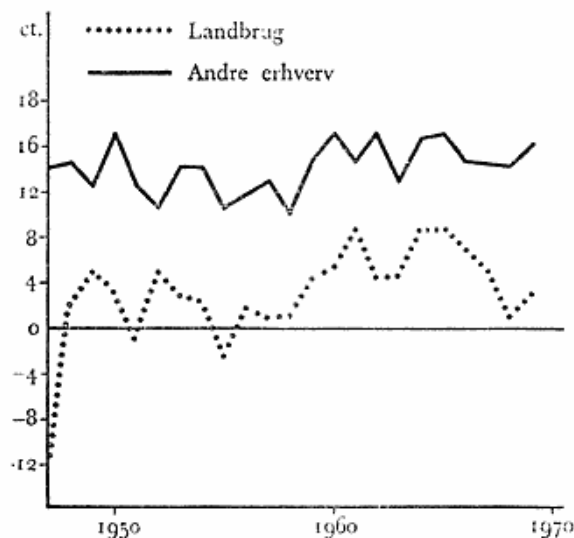

FIG. 7. Nettoinvesteringer i pct. af bruttofaktoriindkomsten 1947-70

De gennemgående gunstige efterspørgselsvilkår resulterede i et almindeligt investeringsniveau så højt, som man tidligere kun kendte under de mere udprægede perioder af højkonjunktur. For byerhvervene under ét lå nettoinvesteringerne i efterkrigstiden vedvarende over 10 pct.'s niveauet og ikke sjældent over 15 pct.'s niveauet, regnet i forhold til bruttofaktoriindkomsten, jfr. fig. 7. Fra dette imponerende høje investeringsomfang danner landbruget en karakteristisk undtagelse. I 40'erne og 50'erne nåede nettoinvesteringerne her sjældent over 4 pct.'s niveauet, medens 2 pct. snarest var det normale. Det er først i 60'erne, at niveauet øges en del, utvivlsomt som et udslag af den subsidiepolitik, landbruget da har nydt godt af. Selv efter denne forbedring af landbrugets investeringsforhold er det karakteristiske ved efterkrigstidens investeringsmønster dog stadig spændvidden i investeringsaktiviteten mellem de stærkt ekspanderende byerhverv og en landbrugssektor under stagnation og afvikling.

Periodens gode generelle investeringsklima har på sin side bidraget til en bedre udnyttelse af de menneskelige ressourcer, bl.a. gennem forøgelsen af samfundets strukturelle mobilitet. Arbejdskraften er herunder blevet udnyttet væsentligt bedre end tidligere gennem reduktion af såvel den registrerede som den skjulte arbejdsløshed. Den sidste begrænsedes navnlig gennem en gradvis

TABEL 6. *Totale vækstrater for nogle hovederhverv i efterkrigstiden*

	1947-50 pct. p.a.	1950-57 pct. p.a.	1957-70 pct. p.a.
Primære erhverv ^(a)	6,0	2,3	—0,2
heraf landbrug	8,3	2,3	—0,9
Sekundære erhverv ^(b)	6,9	2,4	7,2
heraf industri	9,4	2,4	6,9
Tertiære erhverv ^(c)	3,5	3,0	4,7
heraf offentlige ydelser	3,1	4,0	5,5
Samtlige erhverv	5,0	2,7	5,0

NOTER: (a) Omfatter landbrug, gartneri, skovbrug, fiskeri o.l. (b) Omfatter industri, håndværk, offentlige værker og bygge- og anlægsvirksomhed. (c) Omfatter handel og pengeomsætning, transport, liberale erhverv, husgerning, boligbenyttelse og offentlige ydelser.

afvikling af de typiske familiesektorer af småbedrifter inden for landbrug, håndværk og detailhandel.

For Danmarks vedkommende falder efterkrigstidens vækst i tre tydeligt adskilte faser, nemlig 1947-50, 1950-57 og 1957-70.

Perioden 1947-50 er karakteriseret af høje vækstrater i forbindelse med normaliseringen efter krigen, da råvarelagrene og store del af produktionsapparatet skulle genopbygges. Valutarisk lettedes denne overgangsfase af de amerikanske hjælpeyder og det økonomiske samarbejde i OEEC, og beskæftigelsen kunne i denne periode øges over en bred front. For samtlige erhverv nåede man herunder op på totale vækstrater, beliggende omkring 5 pct. p.a. På baggrund af det lave produktionsniveau ved krigens slutning kunne såvel landbrug som industri i denne periode notere så overordentlig tilfredsstillende gennemsnitlige vækstrater som henholdsvis 8,3 og 9,4 pct. Derimod havde udviklingen inden for de mere serviceprægede tertiære erhverv i denne periode en afdæmpende virkning på den samlede vækst, jfr. tabel 6. Således øgedes udbuddet af tjenester fra de liberale erhverv næsten ikke, og over for såvel boligbenyttelsen som de offentlige ydelser anlagde man under selve genopbygningsperioden en forholdsvis restriktiv linje.

Tiden 1950-57 betegner med sine beskedne gennemsnitlige totale vækstrater på 2,7 pct. p.a. som helhed en afsvækket fase i udviklingen. Dette præger i første række landbruget, der som følge af den europæiske agrarprotektionisme kun i begrænset omfang nød godt af den almindelige liberalisering af udenrigshandelen, som ellers tog fart fra 1950. Da råvarepriserne samtidig lå forholdsvis

højt, kom den danske økonomi i denne periode til at lide af gentagne valuta-vanskeligheder.

Mulighederne for at styrke de forholdsvis små valutareserver gennem optagelse af udenlandske lån var samtidig begrænsede. De internationale låne-markeder havde endnu kun en ringe kapacitet, og den hjemlige indstilling var den, at ny låntagning måtte afvente afviklingen af de restancer på den danske førkrigsdollargæld, der var opstået under og efter krigen.

Knapheden på valuta satte under disse omstændigheder snævre rammer for den økonomiske politiks bevægelsesfrihed, der bestemtes af hensynet til at opretholde ligevægten på betalingsbalancen – også på kort sigt. En ugunstig udvikling i valutaforholdene blev derfor normalt imødegået gennem stramning af den indenlandske aktivitet enten ved hjælp af kredit- og finanspolitiske indgreb eller ved direkte regulering af de områder, der endnu var underkastet statslig kontrol, herunder først og fremmest bygge- og anlægsvirksomheden.

De hyppige kontraktive indgreb over for aktiviteten i 1950'erne bevirkede, at investeringsvirksomheden dels blev ujævn, dels faldt tilbage på et niveau lavere end under genopbygningsperioden og også lavere end i det følgende tiår, i 60'erne. Den ringere økonomiske vækst, som fulgte med denne stop-go politik, havde navnlig en synlig ugunstig virkning på industriproduktionen, og erhvervets gennemsnitlige årlige vækstrate nåede i periodens løb ned på det lave niveau af 2,4 pct.

Beskæftigelsen var under denne neddæmpning stagnerende eller svagt faldende. Helt frem til 1958 lå ledighedsprocenten mellem 8 og 12. Af hensyn til valutaen holdt man således et lavere væksttempo, end tilgangen af menneskelige ressourcer egentlig betingede, og som helhed var den danske vækst i denne periode blandt de laveste inden for den vesteuropæiske økonomikreds (Maddison 1964).

Perioden 1957-70 var præget af et gunstigere bytteforhold i udenrigshandelen. Hertil kom, at man i 1957 tillige skiftede signaler med hensyn til udnyttelsen af de rigeligere internationale lånemuligheder, som fulgte med konvertibiliteten på valutamarkedene m.v., og i påkommende tilfælde finansierede underskud på betalingsbalancen gennem offentlig låneoptagelse i udlandet og andre former for kapitalimport.

Dette gav basis for en indenlandsk ekspansion stimuleret af periodens høje internationale efterspørgsel og rigelige hjemlige kreditmuligheder. Som helhed nåede de totale vækstrater i perioden 1958-67 op på et gennemsnit af 6,3 pr. år, hvilket er det højeste væksttempo, der nogensinde er målt i dansk økonomi over en så lang sammenhængende periode.

Udviklingen i første og anden halvdel af 1960'erne adskiller sig imidlertid i flere henseender. I begyndelsen af perioden var der rigelig arbejdskraft og kapacitet, således at udvidelse af produktionen kunne ske, uden at den voksende efterspørgsel udløste et særlig stærkt inflatorisk pres. I denne del af perioden var det i første række de erhvervsmæssige investeringer, som tillige med byggeriet førte an i ekspansionen.

I denne del af perioden var der tale om betydelige overskud på betalingsbalancen. Men dette reduceredes efterhånden til et underskud, som i periodens anden halvdel havde en stigende tendens. Underskuddet er udtryk for, at den realøkonomiske ekspansion i voksende grad er blevet finansieret gennem gældssættelse til udlandet. Denne udvikling hænger sammen med det inflatoriske pres, som investeringsaktiviteten i forbindelse med det offentlige og boligbyggeriets voksende beslaglæggelse af ressourcer lagde på løn- og indkomstudviklingen, efterhånden som man var nået op på noget nær fuld beskæftigelse (Sørensen 1971). Herigennem er væksten i landets økonomi i stigende grad blevet koncentreret på de erhverv, som ikke afsætter sine varer og tjenester til udlandet og derfor ikke direkte bidrager til at løse betalingsbalanceproblemet.

Denne ændrede fordeling af de produktive ressourcer er sket såvel for arbejdskraftens som for kapitaludrustningens vedkommende. I løbet af det sidste femår har landbruget således afgivet ca. 25 pct. af sin arbejdskraft, og i samme periode har industriens beskæftigelse i det hele været stagnerende. De to store valutaintjenende erhverv har altså tilsammen afgivet arbejdskraft, og det i øvrigt samtidig med at antallet af ansatte i offentlig tjeneste er steget med 45 pct.

Noget af samme skævhed i ressourcefordelingen genfindes ved betragtning af kapitalfaktoren, jfr. fig. 8. Det viser sig her, at investeringerne gennem de

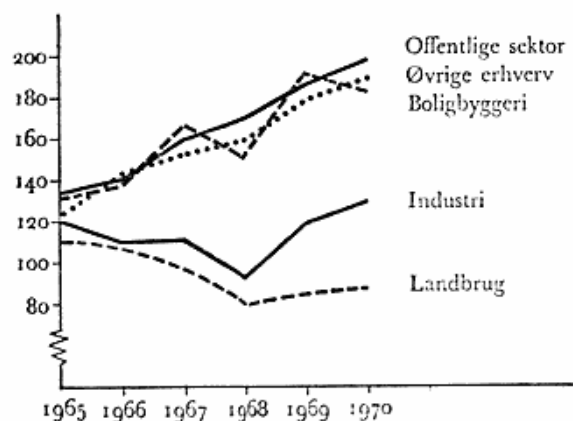

FIG. 8. Faste nyinvesteringer i 1955-priser 1965-70 (indeks 1960-64 = 100)

sidste 5 år er steget svagest i landbrug og industri, som vel ikke mindst har haft behov for at udvide kapitalapparatet for at kunne ekspandere, selv med den aftagende eller stagnerende beskæftigelse. For industrien lå investeringerne, regnet i faste priser, som det vil ses, ikke højere end 30 pct. over niveauet i første halvdel af 1960'erne, og for landbruget var omfanget endog 10 pct. lavere. Derimod var investeringerne i de øvrige erhverv, i boligbyggeri og i den offentlige sektor beliggende 80-100 pct. højere end i første halvdel af 60'erne.

Denne ændrede ressourcefordeling bidrog til at fremme de igangværende store forskydninger mellem landets hovederhverv, som efterkrigstiden kan opvise.

Ved indgangen til 60'erne bestod industrien for størsteparten af små virksomheder, som først og fremmest arbejdede for det beskyttede hjemmemarked. Efter betydelige investeringer, navnlig i første halvdel af 60'erne, nåede hver-

TABEL 7. *Strukturændringer i tiden 1939-70 (BFI, løbende priser)*

	1939 mill. kr.	1947 mill. kr.	1956 mill. kr.	1970 mill. kr.
Landbrug m.v.	1510	3374	5769	8834
Industri	1256	2855	5467	21620
Håndværk og off. værker	943	1690	3196	12491
Bygge- og anlægsvirks.	408	925	2152	10625
Handel m.v.	1760	3233	5502	20139
Transport m.v.	747	1536	3182	10599
Offentlige ydelser	527	1234	2877	17863
Øvrige erhverv	976	1427	2498	9521
I alt	8127	16274	30643	111692
	pct.	pct.	pct.	pct.
Landbrug m.v.	18	21	19	8
Industri	15	18	18	19
Håndværk og off. værker	12	10	10	11
Bygge- og anlægsvirks.	5	6	7	10
Handel m.v.	22	20	18	18
Transport m.v.	9	9	10	9
Offentlige ydelser	6	7	10	16
Øvrige erhverv	13	9	8	9
I alt	100	100	100	100

vets vækst op på ca. 7 pct. p. a., hvorefter industrisektoren ved 70'ernes begyndelse præsterede nærværd 20 pct. af landets bruttofaktorindkomst mod kun 15 pct. før krigen. Under denne udvikling nåede værdien af industriekporten jævnligt op på en vækst af størrelsesordenen 15-16 pct. om året, og industrien afløste landbruget som det største eksporterhverv. Ved begyndelsen af 60'erne hjembragte de to erhverv nogenlunde lige store eksportindtægter. I 1970 udgjorde landbrugsvarerne derimod kun 23 pct. af eksporten mod industriens 65 pct. Landbrugssektorens betydning faldt herunder tilbage til kun at udgøre 8 pct. af den samlede bruttofaktorindkomst mod nærværd 20 pct. blot 15 år tidligere, jfr. tabel 7.

Til gengæld er det offentlige bidrag til nationalproduktet steget, således at offentlige ydelser nu bidrager med 16 pct. eller nærværd tre gange så meget som før krigen. Den offentlige virksomhed er hermed blevet landets næststørste aktivitetsområde, lidt mindre end industrien (19 pct.), men større end varchandelen (13 pct.). Gennem denne udvidelse af det offentlige aktivitet er antallet af offentligt ansatte fra 1965 til 1970 steget med ca. 135.000, svarende til omtrent tre fjerdedele af periodens samlede tilgang til arbejdsstyrken. Denne tendens, som siden er vokset i styrke, har gennem de sidste par år bl.a. bidraget til at akcentuere spørgsmålet om størrelsen af og formen for den fremtidige økonomiske vækst.

LITTERATUR

- BJERKE, KJELD OG NIELS USSING. 1958. *Studier over Danmarks nationalprodukt 1870-1950*. København.
- BUCH, LEON. 1960. Investeringerne inden for mejerierne og slagterierne. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 98: 131-51.
- CLARK, COLIN. 1940. *The conditions of economic progress*. London.
- COHN, EINAR. 1957. *Privatbanken i København gennem hundrede år 1857-1957*. København.
- ESKESEN, LARS. 1971. Kreditmarkedet slog for alvor igennem fra 1840. *Sparekassen*, nr. 12.
- HANSEN, SVEND AAGE. 1970. *Early industrialisation in Denmark*. København.
- HOFFMEYER, ERIK. 1960. *Stabile priser og fuld beskæftigelse*. København.
- KAMPMANN, VIGGO. 1942. Danmarks nationalindkomst i trediverne. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 80: 367-84.
- KUZNETS, SIMON. 1957. Quantitative aspects of the economic growth of nations. *Economic Development and Cultural Change* 5, no. 4, part 2.
- MADDISON, ANGUS. 1964. *Economic growth in the west*. London.
- NIELSEN, AXEL. 1944. *Industriens historie i Danmark* 3: 1.
- PHILIP, KJELD. 1939. *Den danske kriselovgivning 1931-38*. København.
- ROSTOW, W. W. 1963. *Den økonomiske udviklings faser*. København.
- SCHARLING, WILL. 1897. Nationaløkonomisk Forenings første 25 år. I *Nationaløkonomisk Forenings festskrift i anledning af foreningens femogtyve-årige beståen*, pp. 1-16. København.
- SKADE, H. N. 1928. Industriens og landbrugs forædlingsværdi i årene 1924-26. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 66: 129-49.
- SØRENSEN, CARL ERIK. 1971. *Kreditmarkedet og industriens ekspansion*. København.
- WILLERSLEV, RICH. 1952. *Studier i dansk industrihistorie 1850-1880*. København.